

Datça Hızırşah Kilisesi

İLKER METE MİMİROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü Erken Hıristiyan ve Bizans Sanatları Anabilim Dalı
mimiroglu@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received: 09.05.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 23.05.2019

Atıf / Cite as

Mimiroğlu, İlker Mete. "Datça Hızırşah Kilisesi". *İstem*, 17/33 (2019): 149-165.
<https://doi.org/10.31591/istem.562132>

Öz

Muğla ilinin Datça ilçesi sınırları içerisinde yer alan eser, antik dönemden itibaren zengin kültür varlıklarına ev sahipliği yapan Datça Yarımadası'ndaki Osmanlı dönemine ait tek kilisedir. Osmanlı devletinde 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan azınlıklara yeniden kilise inşa etme izni sonrasında gelişen süreçte, Anadolu'da Hıristiyan azınlıkların yaşadığı bölgelerde yoğun imar faaliyetleri gerçekleşmiştir. Osmanlı padişahlarının himayesinde gerçekleşen bu faaliyetlerde birçok eski yapı ya tamir edilmiş ya da yeni kiliseler inşa edilmiştir. Bu kapsamda inşa edilen yapılardan Anadolu'nun en güney batı noktasında yer alan, Datça Yarımadası'ndaki tek Osmanlı dönemi kilisesi olan Datça Hızırşah Kilisesi çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Ortaçağ'a ait bir kilise kalıntısı üzerine inşa edildiği düşünülen yapı, doğu-batı doğrultusunda tek nefli dikdörtgen planlıdır. Doğu cephesine eklenmiş içten yarım daire, dıştan ise yedi cepheli bir apsisi bulunan eserin bir kitabesi bulunmamakla birlikte, son yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında naos duvarında ortaya çıkarılan 1890 tarihinin inşa tarihi olabileceği düşünülmektedir. Kuzey girişin sövesindeki taş süsleme, naos içerisinde yer alan duvar paye başlıkları ve naos duvarlarındaki silmelerde bulunan stuko süslemeler ile naosun beşik tonoz örtüsünde yer alan kalem işi süslemeler, yapının süsleme programını oluşturmaktadır. 2015-2017 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları ile bugünkü halini alan yapı, günümüzde Hızırşah Kültür Evi olarak hizmet görmektedir. Bu çalışmada Datça Hızırşah Kilisesi'nin mimari ve süsleme özellikleri ayrıntılı bir şekilde tanımlanarak; Osmanlı dönemi Anadolu kilise mimarisini içerisindeki yeri, benzer örnekler eşliğinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Gayrimüslim, Datça, Kilise, Hızırşah.

Abstract

Datça Hızırşah Church

Located within the borders of district Muğla province, the building is the only Ottoman period church in Datca Peninsula, which has been a home to rich cultural assets since antiquity. With the Small Kaynarca Treaty of 1774, started a process in which the churches were re-built by the minorities in the Ottoman Empire borders. Within this scope, the construction activities intensively were made in the regions where minorities lived. Many old buildings were repaired or new churches were built under the auspices of the Ottoman Sultans. The only Ottoman church in the Datca Peninsula which was built in this scope, Datca Hızırşah Church is created of the

subject of our study. The structure, which is thought to be built on the remains of a medieval church, has a rectangular plan with a single nave in the east-west direction. In the eastern facade of the church, there is an apse with semi-circular form on the inner side and with a seven facades on the outside. Although it does not have an inscription, the date of 1890, which was uncovered in the wall of naos during the restoration works carried out in recent years, may be thought as the date of construction. The decoration program of the church consists of the stone ornamentation at the doorjamb of the northern entrance, the capitals of wall-pillars in the naos and the stucco decorations placed in moldings on the naos walls, as well as the painted decoration on the barrel vaults of the naos. The building, which has gained its present view with the restoration works carried out between 2015-2017, serves as Hızırşah Culture House today. In this study, the architectural and decorative features of Datca Hızırşah Church will be described in detail and its place in the Anatolia church architecture in the Ottoman period will be evaluated with similar examples.

Keywords: Ottoman, Non-muslims, Datca, Church, Hızırşah.

Giriş

19. yüzyılda Reşadiye Yarımadası olarak isimlendirilen Datça Yarımadası, Anadolu'nun en güney batı ucunda, Muğla ili sınırları içinde yer almaktadır. Yaklaşık 70 km. uzunluğundaki yarımada dar bir şekilde Gökova ve Hisarönü Körfezlerini birbirinden ayırmaktadır. Antik dönemde yarımada Karia sınırları içinde bulunmaktadır.¹

Araştırmacılar tarafından bölgenin tarihi M.Ö. 3000'lü yıllara kadar inmektedir. Herodot Antik dönemde bölgenin Dor hakimiyetinde bulunduğunu ve yarımada'nın ucuna Knidos antik kentinin kurulduğunu söylemektedir.² Oldukça stratejik bir noktada bulunan Knidos antik kenti, iki limanı ile Ege denizinde yer alan önemli liman kentlerinden birisidir. Kentle birlikte yarımada M.Ö. 387 tarihinde Pers hakimiyeti altına girmiştir.³

İskender'in doğuya yaptığı seferle birlikte Knidos ile birlikte tüm yarımada, İskender Krallığı'na dahil olmuştur. III. Attalos'un M.Ö. 133'te Bergama Krallığı'nı Roma'ya bırakması sonrasında bölgede Roma hakimiyeti başlamıştır. M.S. 395 tarihinde Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması sonrasında yarımada Doğu Roma Devleti sınırları içinde kalmıştır.⁴

Geç Antik dönemde Hıristiyanlaşan bölgede Knidos, Karia bölgesinin metropolisi olan Stavropolis'e (Afrodisyas) bağlı bir piskoposluk merkezidir.⁵ İmparator Herakleios'un (610-641) Anadolu'daki Themaları kurması ile bölge, Kybeiaoton Themasına bağlanmıştır.⁶

İslamiyet'in ortaya çıkması sonrasında başlayan cihat ile birlikte Bizans toprakları hızlı bir şekilde Arap İslam orduları tarafından ele geçirilmiştir. M.S. 7. yüzyılın ortalarında başlayan İslam seferlerinde bölge, Arap donanmaları tarafından ele geçirilmiştir. 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'nun hızlı bir şekilde Türk hakimiyetine girmesi sonrasında Anadolu'nun güney batısı ile

¹ George Bean, *Caria*, trc. Burak Akgüç (İstanbul: Cem Yayınları, 1987), 50.

² Herodotos, *Herodot Tarihi*, trc. Mümtekin Ökten (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 68.

³ Christine Özgan, *Knidos Gezi Rehberi*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2014), 5.

⁴ Özlem Sertkaya Doğan, "Datça Yarımadasında Yerleşmenin Tarihsel Süreci", *Coğrafya Dergisi* 16, (Temmuz 2008): 51.

⁵ Anastasiu, *Bibliographiatou Episcopikon Katologu tou Patriarkiha tis Konstantinopolos Ket is Ekli-sias tis Ellados*, (Selanik: 1979), 195.

⁶ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981), 25.

birlikte Datça yarımadası da 1093-1095 tarihlerinde fethedilmiştir. 13. yüzyıl sonunda Anadolu Selçuklu hakimiyetinin zayıflaması ile birlikte bölgede Mentеше Bey tarafından Mentеше Beyliği kurulmuştur.⁷ Yarımada 1391 tarihinde Yıldırım Beyazıt tarafından fethedilerek Osmanlı hakimiyetine girmiştir.⁸

Daha çok antik döneme ait kent ve yapılar ile tanınan Datça Yarımadası'nda Osmanlı dönemine ait çok sayıda yapı yer almaktadır. Bu yapılar arasında yer alan kilise, Datça Yarımadası'nda günümüze ulaşabilen gayrimüslimlere ait tek dini yapıdır. Orijinal adı kesin olarak bilinmeyen eser, hemen yakınında bulunan Hızırşah Camii'nden dolayı Hızırşah Kilisesi olarak adlandırılmıştır. Yakın dönem kaynaklarında yapının adının Taksiarhon Kilisesi olabileceği de söylenmektedir. İsminden de anlaşıldığı kadarı ile baş melekler olan Cebrail ile Mikhail'e adandığı düşünülen yapının benzer örnekler dikkate alındığında bir mezarlık kilisesi olabileceği akla gelmektedir.

Eser, Muğla'nın, Datça İlçesi'ndeki, Hızırşah Mahallesi sınırları içerisinde; Hızırşah Mahallesi'ne ulaşımı sağlayan yolun güney tarafında yer almaktadır (Resim 1). Yakın zamana kadar harap ve terkedilmiş durumda olan eser, 2015-2017 yılları arasında Güney Ege Kalkınma Ajansı ve Datça Belediyesi tarafından hazırlanan bir proje kapsamında restore edilerek, günümüzde Hızırşah Kültür Evi olarak hizmet vermektedir⁹ (Resim 2).

Resim 1:

Hızırşah Kilisesi'nin konumu

Resim 2:

Hızırşah Kilisesi'nin genel görünümü

Malzeme ve Teknik: Hızırşah Kilisesi taş ve tuğla malzemelerin birlikte kullanılması ile inşa edilmiştir. Yapıda kullanılan taş malzemelerden beden duvarlarındakiler çoğunlukla kaba veya işlenmemiş taş olup; köşelerde düzgün kes-

⁷ Ferudun Özgümüş, *Knidos'taki Bizans Eserleri*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987), 22.

⁸ Özgan, *Knidos Gezi Rehberi*, 5.

⁹ Her iki kurum tarafından gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında bilimsel danışman olarak görev almış olmakla beraber; makaleye konu olan yapı üzerinde yayın yapma izni ile proje ve görsel malzemelerin temini ve kullanım izinlerini veren Datça Belediyesi'ne teşekkürlerimi sunarım.

me taş malzeme tercih edilmiştir. Yapıda kullanılan tuğla malzemenin ise farklı boyutlarda olduğu ve düzensiz bir şekilde taş malzeme ile birlikte kullanıldığı görülmektedir (Resim 3).

Kilisede düzgün kesme taş malzeme, naos örtüsü olan beşik tonozda, tonozun takviye kemerlerinde, kuzey ve güney naos duvarlarının iç kısmında yer alan duvar payeleri ile daire şeklindeki pencere şebekesi ile kuzey kapısındaki sövede kullanılmıştır. Günümüzde görülmemesine karşın, restorasyon sırasında tespit edilen güney cephedeki penceredeki orijinal söve parçası, yapıdaki dikdörtgen şeklinde pencerelerin lento ve sövelerinde de düzgün kesme taş malzeme kullanıldığı göstermektedir. Yapıda kullanılan diğer bir malzeme ise demir gergilerdir. Kuzey ve güney cephelerde uç kısımları görülen bu metal gergiler, yapıyı statik olarak güçlendirmektedir (Resim 4).

Yapıda günümüzde görülmemesine karşın ilk yapıldığı dönemde ahşap malzemenin de kullanıldığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Duvar payelerinin üzerindeki deliklerin ahşap hatılların kullanımı için yapıldığı görülmektedir. Ahşap malzemenin kullanıldığı diğer bir yer ise bema ve naos arasındaki ayrımı sağlayan hatılların bulunduğu ikonostasistir. Kuzey ve güney naos duvarlarının doğu bölümünde karşılıklı olarak yerleştirilmiş delikler ile kanal izleri; yapıda ahşap bir ikonastasisin kullanıldığını göstermektedir (Resim 5-6).

Resim 3: Cephelerde kullanılan taş ve tuğla malzeme

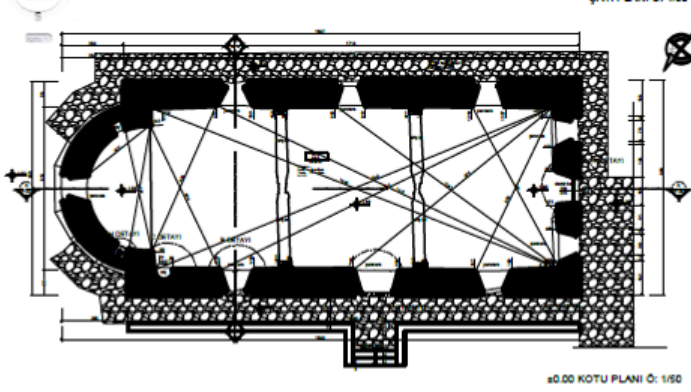

Resim 4: Güney cephede yer alan demir gerginin ucu

Plan Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda tek nefli dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş olan kilise, dikdörtgen planlı bir naos ile naosun doğusuna eklenmiş içten yarım daire planlı; dıştan ise yedi cepheli bir apsisten meydana gelmektedir (Çizim 1). Naosa batı ve kuzey cephelere yerleştirilen birer kapı ile girilebilmektedir. Kapılardan batı cephede bulunanı, cephenin merkezinde; kuzey cephedeki ise cephe merkezinin batısına yerleştirilmiştir. Naos, kuzey cephede iki; batı ve güney cephelerdeki üçer mazgal tipli pencere ile aydınlanmaktadır.

Naosun kuzey ve güney iç duvarlarına karşılıklı şekilde konumlandırılmış

ikişer yarım daire planlı duvar payesi yerleştirilmiştir. Duvar payelerine sivri kemerli takviye kemerleri oturmaktadır ve bu kemerler naosun örtüsü olan sivri tonozu desteklemektedir. Kare şeklinde taşlarla döşeli olan zeminin kuzey duvarına bir oturma sekisi yerleştirilmiştir (Resim 7).

Çizim 1: Hızırşah Kilisesi'nin planı (Datça Belediyesi-Asar Mimarlık)

Naosun doğusunda bema ve apsis bölümleri yer almaktadır. Bema ile naos arasındaki ayırım zemindeki kot farkı ile günümüze ulaşamamış olmasına karşın mevcut izlerden varlığı anlaşılan bir ikonastasis ile sağlanmıştır. Mevcut alanda yapılan incelemelerde ve kuzey ve güney duvarlardaki izlerden günümüze ulaşamayan ikonastasisin ahşaptan yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bema bölümünün kuzey duvarında yarım daire kemerli bir niş bulunmaktadır. Alt kısmında bir seki bölümü bulunan nişin profilli kemerli bir şekilde vurgulanması, Ökaristi ayininde kullanıldığını düşündürmektedir. Apsis bölümü, doğu duvarında yer alan daire biçimli bir pencere ile apsis duvarının merkezine yerleştirilmiş yarım daire kemerli bir pencereyle aydınlanmaktadır.

Kilisenin doğuda yer alan apsisi içten yarım daire planlıdır. Apsis, duvarın merkezine yerleştirilmiş yarım daire kemerli bir pencere ile aydınlanmaktadır. Pencerenin her iki tarafındaki apsis duvarına dikdörtgen biçimli birer niş yerleştirilmiştir. Alt kısımlarındaki taşların kırıldığı nişlerden kuzeydekinin zemindeki içe dönük bir oyuk yer almaktadır. Oyuğun iç kısmına zemine doğru yaklaşık 0.80 cm. kadar devam eden edilen bir delik açılmıştır. 2013 yılında yapıyla ilgili hazırlanan bir raporda niş içerisinde yer alan bu oyuğun bir su sistemi ile ilişkilendirilebileceği ve kilisedeki vaftiz törenlerinde kullanılmış olabileceği belirtilmekle beraber, Bodrum Peksimet Kilisesi ile Şirince'deki Vaftizci Yahya Kilisesi'nde de benzer nişlerin bulunduğu söylenmektedir.¹⁰ Güneydeki nişin zemininin tahrip olmasından dolayı benzer bir düzenlemenin burada yapılıp yapılmadığı konusunda bir bilgi edinilememiştir. Apsis yarım kubbe ile örtülüdür. Apsis-

¹⁰ Emine Tok, Datça Hızırşah Köyü Kilise Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu, (İzmir: 2013), 11; Sacit Pekak – Suavi Aydın, "Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebaanın İmar Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/2, (Ağustos 1998): 138.

te bulunması gereken altar da ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır (Resim 8).

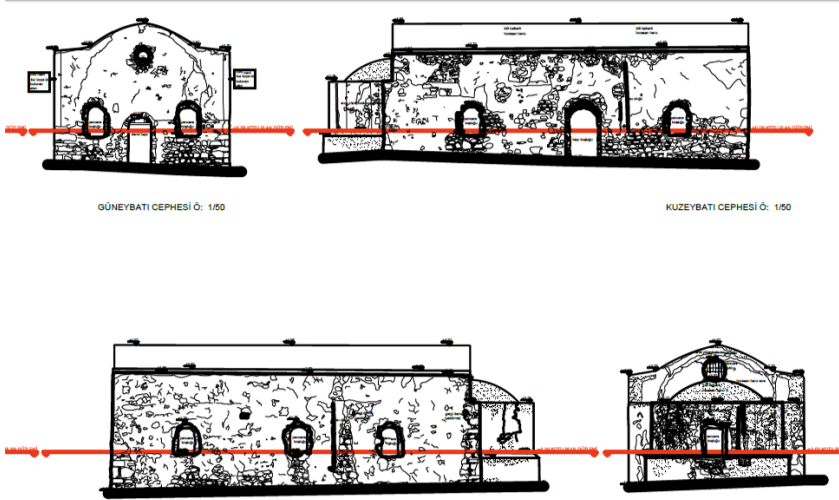

Resim 7: Hızırşah Kilisesi'nin naosu ve girişi

Resim 8: Hızırşah Kilisesi'nin naos ve apsisi

Cephe Özellikleri: Herhangi bir yapıya bitişik olarak inşa edilmemiş olan Hızırşah Kilisesi'nin dört cephesi bulunmaktadır. Bu cephelerden kuzey ve güneydekiler, naosa girişi sağlayan birer kapı bulundurmasından dolayı giriş cepheleri işlevindedir. Oldukça sade bir düzenlemeye sahip olan cephelerde, cepheyi hareketlendiren unsurlar olarak kapı ve pencere açıklıkları öne çıkmaktadır (Çizim 2). Orijinalde bütün cepheleri kalın bir sıva tabakası ile kaplı olan kilisenin, dış duvarları koyu turuncu-sarı renkli bir boya ile boyalıdır. Cephelerden sadece batı cephesinde; cephe duvarının kenarları, mavi renkli kalın bir bordür şeklinde boyanarak vurgulanmıştır (Resim 9).

Çizim 2: Hızırşah Kilisesi'nin cephe çizimleri (Datça Belediyesi-Asar Mimarlık)

Yarım daire kemerli bir düzenlemeye sahip olan kapı ve pencere açıklıklarının orijinal söve ve lentolarının tamamına yakını günümüze ulaşamamıştır. Kilisede alt kotlarda bulunan bu tür pencerelerden sadece güney cephenin doğu yönündeki pencere açıklığının sol kenarında söveye ait bir parça günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşabilen düzgün kesme taştan yapılmış söve parçası ile pencere açıklıklarının etrafındaki mevcut izlerden, kilisenin kuzey, güney ve batı cephelerindeki pencere açıklıklarında kesme taş malzemeden yapılan lento ve söveler ile dikdörtgen bir formun elde edildiği; lento üzerinde ise yarım daire kemerli bir alınlık oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Pencereler, kuzey ve batı cephelerinde iki, güney cephede üç ve doğu cephesinde ise tek adettir (Resim 9-10). Yapıda karşılaşılan diğer bir pencere tipi ise daire biçimli ufak pencerelerdir. Doğu ve batı cephelerin üst kotlarında yer alan Bu tip pencerelerin üst kotlarda yer alması taştan yapılmış olan pencere şebekesinin sağlam günümüze ulaşabilmesine neden olmuştur.

Resim 9: Hızırşah Kilisesi'nin güney ve batı cepheleri

Resim 10: Hızırşah Kilisesi'nin batı cephesi

Cepheleri hareketlendiren diğer bir unsur ise kapı açıklıklarıdır. Yapının kuzey ve batı cephelerine açılmış olan kapıların orijinal söveleri ile kemerlerinin tamamına yakını günümüze ulaşmamıştır. Her iki kapı açıklığındaki mevcut kalıntılardan kapılardan kuzeydekinin kireçtaşından yapılmış profilli bir çerçeveye sahip olduğu; batıdaki açıklığın ise kilit taşı vurgulanmış, basık kemerli bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmıştır (Resim 11).

Yapıdaki cephelerde gözlemlenen diğer bir unsur ise yağmur suyunun tahliyesi için yapılmış olan tahliye kanallarıdır. Kuzey, güney ve doğu cephelerinde birer adet yerleştirilen bu kanallar, çatıdan başlayıp zemine doğru dikey olarak yapılmış üçgen kesitli iki çıkıntıdan meydana gelmektedir. Zemine doğru genişlediği gözlemlenen bu kanalları iç kısmı su geçirgenliği olmayan bir madde ile kaplanarak yağmur suyunun beden duvarlarına zarar vermeden zemine ulaştırılmasını sağlamıştır (Resim 12). Yapının doğu cephesini oluşturan apsis, daha eski bir döneme ait bir apsis kalıntısı üzerine yerleştirilmiştir. İki kademeli olarak düzenlenen apsis cephesindeki üst bölüm, alt bölüme nazaran daha dardır.

Resim 11: Kuzey cephedeki kapının söve kalıntısı

Resim 12: Cephelerdeki yağmur suyu tahliye kanalları

Süsleme: Hızırşah Kilisesi'nde bulunan stuko, kalem işi, duvar resmi, taş silmeler ile grafitiler yapının süsleme programını oluşturmaktadır. Yapıda kullanılan stuko süslemeler kuzey ve güney naos beden duvarlarının tonoz başlangıç hizasındaki profilli bir silme kuşağında ve naosta karşılıklı olarak yerleştirilmiş ikişer duvar payesinin başlıklarında kullanılmıştır. Ayrıca naos örtüsü olan beşik tonoz üzerindeki daire şeklindeki duvar resimlerinin etrafında da profilli birer çerçeve yer almaktadır.

Günümüze tam olarak gelmeyen silme kuşakları alt ve üst kısımlarında derin birer kavisle sonlanmaktadır. Doğu yönünde ikonostasise kadar devam eden silme kuşaklarının orta bölümünde bitkisel süslemenin bulunduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır (Resim 13). Stuko süslemelerin kullanıldığı diğer bir yer ise duvar paye başlıklarıdır. Kısım sağlam bir şekilde günümüze ulaşabilen başlıklarda stilize edilmiş akanthus yaprakları yer almaktadır (Resim 14).

Resim 13: Naos duvarlarındaki stuko süslemeli silme kuşağı

Resim 14: Duvar payesindeki stuko süslemeler

Yapıda kullanılan diğer bir süsleme ise kalem işi süslemelerdir. Mavi renkli olan bu süslemeler, naosun beşik tonozu üzerindeki daire madalyonların üst kısımları ile tonozu takviye eden takviye kemeleri üzerinde kullanılmıştır. Kalıp tekniği ile yapıldığı düşünülen süslemelerde çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan bitkisel süsleme tercih edilmiştir. Süslemelerden rozetlerin üzerindeki her birinin farklı olduğu görülmektedir (Resim 15-16).

Resim 15: Rozetler üzerindeki kalem işi süslemeler

Resim 16: Takviye kemerlerindeki kalem işi süslemeler

Kilisede bulunan duvar resimlerinin, naosun beşik tonoz örtü başlangıcındaki daire şeklindeki madalyonlar içinde yer aldığı, sıva üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Mevcut izlerden kumaş üzerine yapıldığı düşünülen süslemelerin çiviler ile daire şeklindeki rozetler içine yerleştirildiği, madalyonun iç kısmını dolayan çizi izlerinden anlaşılmaktadır. Günümüze herhangi bir resim kalıntısı gelmemesi sebebiyle, duvar resimlerinde işlenen konular hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Yapıda süsleme amacıyla kullanılan taş silmelerin izleri sadece kuzey cephedeki kapının sövelerinden sol alt kısmında günümüze ulaşmıştır. Orijinalde mevcut silmelerin kuzey cephedeki kapı açıklığını çevrelediği sanılmaktadır (Resim 15).

Yapıda tespit edilen ve süsleme olarak ele alınabilecek son unsur ise grafitilerdir. Kilise naosunun beden duvarlarında siyah renkli bir kalem ile yapıldığı görülen grafitilerden başında şapka bulunan birer asker ile bir kız resmi hem kuzey hem de güney duvarındaki tonoz başlangıcına yapılmıştır (Resim 17). Ayrıca aynı renkli kalem ile yapılan diğer bir grup grafiti ise hayvan figürleridir. Kuzey duvarın doğu bölümüne bir eşek ile apsis duvarında büyük oranda silinmiş iki öküz veya inek resmi işlenmiştir. Resimlerden güneyde yer alan asker resminin daha kaliteli bir işçilik gösterdiği görülmektedir. Kesin yapım tarihi hakkında bir bilgi bulunmayan grafitilerden bazılarının tonoz başlangıcında yer alan alçı silme kuşağının tahrip olması sonrasında yapılması, grafiti resimlerin yakın tarihe tarihlenebileceği fikrini düşündürmektedir.

Resim 17: Güney naos duvarındaki asker figürlü grafiti

Değerlendirme: Hızırşah Kilisesi'nde uygulanan tek nefli dikdörtgen planı; Bizans döneminden itibaren sıklıkla kullanılan bir plan türü olup; çoğunlukla şapellerde veya büyük boyutlu kiliselere eklenen paraklesionlarda tercih edilen bu plan tipidir.

Tanzimat ve Islahat Fermanı sonrası Osmanlı Devleti'nde başlayan kiliselerin inşasında Bizans dönemi planları kullanılmakla beraber, bazilikal ile kapalı yunan haçı planının çok tercih edildiği anlaşılmaktadır. Büyük boyutlu kiliselerin inşasına elverişli olan bu plan tiplerinden üç nefli bazilikal planı özellikle baş-

kent İstanbul'da yoğun olarak kullanılmıştır.¹¹ Kilise plan tiplerinin kullanımındaki bu yoğunluk Anadolu'nun diğer bölgelerinde de görülmektedir.

Hızırşah Kilisesi'nde tercih edilen tek nefli dikdörtgen plan ise Anadolu'daki azınlık yapılarında çoğunlukla ufak boyutlu kiliselerde tercih edilmiştir. Bu planın Kayseri'deki yakın benzer örnekleri Surp Toros Kilisesi, Zincidere Kilisesi, Yarım Mah. Kilisesi ve Aziz Haralampos Kilisesi'dir.¹² Niğde'de bulunan Uluğağaç Kilise 2 ile Tırhan Kilise 1'de de benzer planın uygulandığı görülmektedir.¹³ Tek nefli dikdörtgen planlı azınlık kiliselerden Konya'daki tek örnek ise Sille'deki Tepe Şapeli'dir.¹⁴ (Mimiroğlu 2012: 74), Karadeniz Bölgesi'ndeki Tirebolu Panagia Kilisesi, Yolağzı Kilisesi, Sümela St. Barbara Şapeli, Fandak Köyü Kilise'sinde de bu plan tipinin uygulandığı görülmektedir.¹⁵

Anadolu'nun diğer bölgelerinin aksine Ege bölgesinde inşa edilen Rum kiliselerinde tek nefli dikdörtgen planın daha sık kullanıldığı görülmekle beraber; sadece ufak boyutlu yapılarda değil, Fethiye Kayaköy'deki Aşağı ve Yukarı kiliselerde olduğu gibi anıtsal kiliselerin inşa edilmesinde de tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Ege Bölgesinde yer alan Şirince Hagios Demetrios Kilise, Urla Gülbahçe Kilise, Didim Akbük Anonim Kilise, Çeşme Dalyan Anonim Kilise, Çeşme Ildırı Şapeli, Ildırı Erythrai Agora Kilise, Foça Hagios Georgios Kilise, Foça Maşatlık Mevkii Kilise, Foça Kartdere Kilise, Aydın Germencik Mursalı Beldesi Kilisesi, Bodrum Turgut Reis Beldesi Kilisesi, Fethiye Kayaköy Yukarı Kilise, Kayaköy Pirgiotissa Kilisesi, Kayaköy I ve II nolu şapeller, Balıkesir Ayvalık Cunda Hagios Ioannes Kilisesi, Ayvalık Hasır Adası Anonim Kilise ve Ayvalık Güvercin Adası Hagios Georgios Manastır Kilisesi tek nefli dikdörtgen planın uygulandığı yapılarıdır.¹⁶ Kendi içinde farklı plan özellikleri gösteren bu örnekler içinden özellikle, dikdörtgen planlı, takviye kemerleri ile desteklenen tonoz örtülü bir naos ile naosun doğusuna eklenmiş içten yarım daire planlı; dıştan ise çokgen bir apsise sahip olması bakımından Hızırşah Kilisesi'nin çok yakın benzerleri olarak Şirince Hagios Demetrios Kilisesi, Fethiye Kayaköy Yukarı Kilise ve Kayaköy Pirgiotissa Kilisesi'dir (Çizim 3-4). Bu yapılar içinden Kayaköyde yer alan her iki büyük boyutlu kilise de gerek bir nartekse sahip olmaları, gerekse de haç tonoz ile Kayaköy Pirgiotissa Kilisesi'nde kubbe ve haç tonoz örtüye sahip olmaları açısından Hızırşah Kilisesi'nden ayrılırlar.¹⁷ Şirince Hagios Demetrios Kilisesi

¹¹ Zafer Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 594.

¹² Özlem Tanış, *Germir Kiliseleri ve Panagia "Kimisis -Tis Theotoku" Kilisesi'nin Günümüz Koşullarında Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2006), 80.

¹³ Sacit Pekak, "18-19. Yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1* (25-29 Mayıs Tarsus 1998), (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1998), 30, 32.

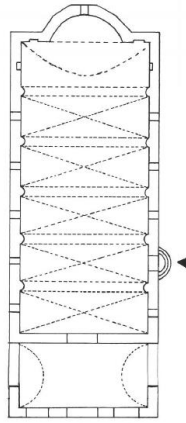
¹⁴ İlker Mete Mimiroğlu, *Sille Rehberi*, (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2012), 74.

¹⁵ Anthony Bryer v.dğr., *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, (Hampshire: Routledge, 2002), 252, 256, 258, 267.

¹⁶ Armağan Özgür Erol, *Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2003), 28, 35, 40, 49, 53, 54, 58, 60, 62, 64, 66, 68, 71, 75, 95, 105, 113.

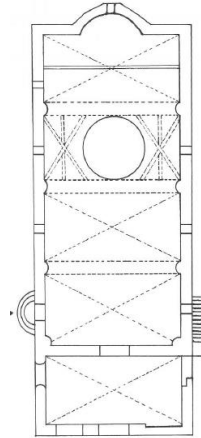
¹⁷ Fügen İter, "Doğaya Bırakılmış Bir Akdeniz Yerleşmesi: Kaya Köy (Levisi) Yerleşmesi ve Kiliseleri", → →

ise beşik tonoz örtüye sahip olması ve bema duvarının doğusunda yer alan iki yarım daire planlı niş düzenlemesi olması dışında Hızırşah Kilisesi'nin en yakın benzeridir.¹⁸

Çizim 3:

Kayaköy Yukarı Kilise'nin planı
(F. İlter'den)

Çizim 4: Kayaköy Pirgotissa
Kilisesi'nin planı (F. İlter'den)

Hızırşah Kilisesi'nin değerlendirilmesinde ele alınacak bir diğer husus ise kapı ve pencere açıklıklarıdır. Günümüzde sadece kuzey cephede yer alan kapı açıklığında bir bölümü görülen kapı sövesinden, kilisedeki kapı şebekelerinin düzgün kesme taştan yapıldığı ve profilli olduğu görülmektedir. Profilli silme kuşakları ile bezeli olan kapı söveleri sadece azınlık kiliselerinde değil; Osmanlı'nın son dönemi kamu yapılarında da kullanılmıştır. Düz lentolu ya da kemerli bir düzenlemeye sahip olan bu tür kapı açıklıklarından Hızırşah Kilisesi kapılarının kemerli olduğu düşünülmektedir. Bu tür kapı açıklıklarının yakın bölge benzeri olarak Kayaköy Pirgotissa Kilisesi kuzey cephesindeki kapı örnek gösterilebilir (Resim 27). Hızırşah Kilisesi'nde bulunan pencere açıklıklarında da benzer şekilde düzgün kesme taştan yapılmış sövelerin olduğu güney cephenin en doğusundaki pencere açıklığındaki söve kalıntısından anlaşılmaktadır (Resim 16). Yine mevcut izlerden sövelerin üzerinde düz bir lentonun bulunduğu, bunun da üzerinde yarım daire kemerli bir alınlık yerleştirildiği açıkça görülmektedir (Resim 17). Geç dönem kiliselerinde cepheyi hareketlendiren unsurlardan birisi olan pencere açıklıklarında söve ve lento kullanımı oldukça yaygındır. Demir parmaklıkların yerleştirilmesini de sağlayan bu pencere şebekelerinin üzerleri bazı örneklerde sivri ya da yarım daire kemerli bir alınlık ile sona ermektedir (Resim 18-20). Hızırşah Kilisesi'nde bu kemerli alınlığın oldukça sade tutulduğu görülmektedir. Kilisede karşılaşılan diğer bir pencere türü ise doğu

→ →

Bellefen 55/213, (Ağustos 1991): 478-479.

¹⁸ Fügen İlter, "Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. Yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri: Gökçeada (İmroz)-Ayvalık-Selçuk "Şirince (Kırkica) Köyü", *XI. Türk Tarih Kongresi V*, (5-9 Eylül 1990), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 1998-1999.

ve batı cephelerin üst kotlarında bulunan yuvarlak pencerelerdir. Anadolu'da ve başkentteki son dönem kiliselerinde oldukça sık görülen bu uygulama gerek Kayaköy kiliselerinde gerekse de Peksimet Kilisesi'nde açık bir şekilde görülebilmektedir (Resim 21).

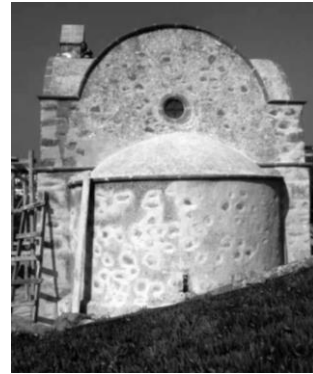
Resim 18: Kayaköy Pirgotissa Kilise'sindeki kapı ve pencere açıklıkları

Resim 19: Kayaköy Yukarı Kilise'deki kapı ve pencere açıklıkları

Resim 20: Niğde Kavuklu Köyü Kilise Camii'nin pencere açıklığı

Resim 21: Peksimet Kilisesi'nin doğu cephesi (E. Lafli'dan)

Hızırşah Kilisesi'nin cephelerinde karşılaşılan diğer bir unsur ise çatıdaki yağmur sularını tahliye etmeye yarayan açık su kanallarıdır (Resim 12). Kilisenin kuzey, güney ve doğu cephelerinde görülen bu düzenleme, Ege Bölgesi'ndeki ve Yunan adalarındaki farklı tür yapılar da kullanılan ve bu bölgeye özgü bir mimari uygulama olarak öne çıkmaktadır (Resim 22-24).

Resim 22-24: Yakın bölgedeki çeşitli yapılarda yer alan su kanalları (M. Oğuz'dan)

Hızırşah Kilisesi'ndeki süslemelerden sadece alçı ve kalem işi bezemeler günümüze ulaşabilmiştir. Kilisenin ana süsleme unsuru olan alçı süslemeler Azınlık kiliselerinde tercih edilen bir süsleme tekniğidir. Ayvalık'ta bulunan Taksiarkhes, Hagios Georgios, Hagios Nikolaos, Hagios İoannes, Hagios Barbara, Kato Panagia Kiliselerinde, Foça Hagios İoannes, Şirince Hagios İoannes, Çeşme Alaçatı Panagia Kiliselerinde, Fethiye Kayaköy Yukarı Kilise ile Kayaköy Pirgotissa Kilisesi'nde benzer alçı süslemeleri görülebilmektedir.¹⁹

Bu yapılar içerisinde Kayaköy'deki her iki örnekte de yer alan alçı süslemeler; Hızırşah Kilisesi'nde olduğu gibi, naostaki örtü başlangıcında, duvar paye başlıklarında yoğun olarak kullanılmıştır. Hızırşah Kilisesi'nin tonozunda görülen alçı madalyonların yakın benzeri ise Kayaköy Yukarı Kilise'nin naos beden duvarlarının üst kotlarında görülebilmektedir (Resim 25-26).

Resim 25: Kayaköy Yukarı Kilise-si'ndeki alçı süslemeler

Resim 26: Kayaköy Pirgotissa Kilise-si'nin naos ve apsisi

Yapıda yer almasına karşın günümüze ulaşamayan duvar resimleri ile ikonastasis konusunda bir değerlendirme yapılması eldeki bilgilerin yetersiz olma-

¹⁹ İter, "Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. Yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri: Gökçeada (İmroz)-Ayvalık-Selçuk "Şirince (Kırkica) Köyü", 1998; Erol, *Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, 127-128.

sı sebebiyle mümkün olamamaktadır. Kilisede karşılaşılan diğer bir süsleme ise kalem işi süslemelerdir. Anadolu'daki son dönem kiliselerinde ve camilerinde karşılaşılan bu tür süslemelerde, bezeme motifleriyle oluşturulan kompozisyonların yüzeyde birbirini izleyerek çoğaltılan baskılarla oluşturulduğu görülmektedir (Resim 27-28). Bu süsleme türünün kolay, hızlı ve ekonomik olması son dönem Osmanlı dini yapılarında yoğun olarak kullanılmasına sebep olmuştur.²⁰

Resim 27: Vazelon Manastır Kilisesi'ndeki kalem işi süslemeler

Resim 28: Niğde Fertek Kilise Camii'deki kalem işi süslemeler

Yapının inşa edildiği yerin seçiminde eski bir kilise kalıntısının varlığının etkin olduğu düşünülmektedir. Günümüzde eski kiliseye ait apsis ile güney beden duvarlarının bir bölümü, 2016 yılı içinde gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları kapsamında kilisenin çevresinde gerçekleştirilen zemin temizliği çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır (Resim 28). Hızırşah Kilisesi'nin apsisinde daha büyük bir apsisle sahip olduğu anlaşılan ve daha farklı bir malzeme özelliği gösteren bu kalıntılar bu düşüncemizi desteklemektedir.

Resim 29: Hızırşah Kilisesi apsisinin altında yer alan apsis kalıntısı

Kilise'nin kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Yapıda 2017 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarındaki sıva raspasında, siyah boya ile yapılmış 1890 tarihi ile kitabeye ait harfler bulunmuştur (Resim 30). Kilise apsisinin kuzeyindeki yan duvarı üzerinde tespit edilen bu tarihin yapının inşa tarihi ya da inşa sonrası süslemelerin yapıldığı zamanı gösterdiği düşünülmektedir. Kilise-

²⁰ Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, 624.

nin 19. Yüzyıla ait yapım ve süsleme özellikleri göstermesi bu tarihi desteklemektedir. Tüm bulgular ve benzer örneklerden yola çıkılarak Hızırşah Kilisesi'nin 19. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesinin doğru olacağı düşünülmektedir.

Resim 30: Son çalışmalarda ortaya çıkarılan kitabe ve tarih

Sonuç olarak eser, gerek boyutu, gerekse de mimari ve süsleme unsurları açısından sade bir yapı olmasına karşın; Datça Yarımadası'ndan günümüze ulaşabilen tek Osmanlı dönemi kilisesidir. Yapının genel özelliklerine bakıldığında özellikle Batı Anadolu'daki aynı döneme ait kiliseler ile plan ve süsleme açısından benzer özellikler göstermekle birlikte, cephesindeki su olukları gibi Ege adalarına has mimari unsurları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda eser, Anadolu'daki Osmanlı dönemi kiliseleri içerisinde değerlendirilmesi gereken bir örnektir.

Kaynaklar

- » Anastasiu. *Bibliographiatou Episcopikon Katoloğu tou Patriarkiha tis Konstantinopolos Keti Eklisias tis Ellados*. Selanik, 1979.
- » Bean, George. *Caria*. Trc. Burak Akgüç. İstanbul: Cem Yayınları, 1987.
- » Bryer, Anthony - Winfield, David - Ballance Selina. *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Hampshire: Routledge, 2002.
- » Doğan, Özlem Sertkaya. "Datça Yarımadasında Yerleşmenin Tarihsel Süreci", *Coğrafya Dergisi* 16. (Temmuz 2008): 45-58.
- » Erol, Armağan Özgür. *Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2003.
- » Herodotos. *Herodot Tarihi*. Trc. Mümtekin Ökten. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983.
- » İter, Fügen. "Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. Yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri: Gökçeada (İmroz)-Ayvalık-Selçuk "Şirince (Kırkca) Köyü". *XI. Türk Tarih Kongresi V*, (5-9 Eylül 1990). 1987-2000. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- » İter, Fügen. "Doğaya Bırakılmış Bir Akdeniz Yerleşmesi: Kaya Köy (Levisi) Yerleşmesi ve Kiliseleri", *Belleten* 55/213. (Ağustos 1991): 473-497.
- » Karaca, Zafer. *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- » Karaca, Zafer. *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- » Mimiroğlu, İlker Mete. *Sille Rehberi*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2012.
- » Ostrogorsky, George. *Bizans Devleti Tarihi*. Trc. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.

- » Özgan, Christine. *Knidos Gezi Rehberi*. İstanbul: Ege Yayınları, 2014.
- » Özgümüş, Ferudun. *Knidos'taki Bizans Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.
- » Pekak, Sacit - Aydın, Suavi. "Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebanının İmar Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/2, (Ağustos 1998): 125-155.
- » Pekak, Sacit. "18-19. Yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi". *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1* (25-29 Mayıs Tarsus 1998). 25-48. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1998.
- » Tok, Emine. *Datça Hızırşah Köyü Killise Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu*. İzmir, 2013.